

Tóth János József

Mit érdemes tudnunk szerzőként az *open access*ről?

Bevezetés

Ingyen ebéd nincs. Ezt a manapság közhelyszámba menő szólást sokszor és sokféle kontextusban hallhatjuk, és a tudományos közlemények kiadása során is teljes mértékben érvényes. Ahhoz, hogy megjelenjen valahol egy írásunk, amelyet be tudunk tenni a portfóliónkba, és később élvezni tudjuk a hasznát (ez lenne a kutató ebédje), a kiadónak és a kiadványnak is hasznót kell tudni húznia. Ez a haszon a kiadó és tulajdonosának céljaitól függ: lehet tisztán anyagi vagy tisztán társadalmi haszon, illetve ezek különböző mértékű és cizelláltságú kombinációja. A haszonhúzásra sokféle megoldás van. A profitorientált akadémiai kiadók – a szakterületük vezető lapjait megcélzó szerzők jóval gyakrabban találkoznak majd velük, mint nonprofit társaikkal – alapvetően monetizációban gondolkodnak, a kérdés csak az, hogy ez mikor és milyen formában valósul meg: azonnal vagy késleltetve, közvetlenül vagy közvetetten, a szerző és/vagy intézménye, esetleg egy harmadik fél közreműködésével?

A profitorientált, nagy kereskedelmi akadémiai kiadók olyan, mindmáig zökkenőmentesen működő értéktermelési modellt hoztak létre, amelyben az elsősorban közpénzekből finanszírozott kutatómunka és a kiadó által meg nem fizetett szerzői, szerkesztői és szakértői munka gyümölcseit piaci árazású kiadványokba csomagolva fizettetik meg, ráadásul az eredeti előállítókkal. Egészen az 1990-es évek végéig szinte kizárólag ebben a megjelenést követő monetizációs modellben működött a tudományos kereskedelmi kiadók túlnyomó többsége, és ezen a modellen belül próbálták folyamatosan javítani az üzleti eredményeiket.

Ennek hatására nagyjából az 1970-es évektől a tudományos folyóiratok száma ugrásszerű növekedésnek indult, miközben a kiadók – agresszív piaci magatartást tanúsítva – a hozzáférések árát is folyamatosan emelték, és korlátozták a könyvtárak válogatási lehetőségeit. (Egy csomagban értékesítettek nagyon kelendő és rétegigényeket kielégítő vagy kevésbé olvasott folyóiratokhoz

hozzáféréseket.) Az egyetemi és tudományos intézeti könyvtárak költségvetését ez olyannyira megterhelte, hogy egy idő után nem tudtak előfizetni olyan folyóiratokra, amelyekre egyébként lett volna felhasználói igény, illetve le kellett mondaniuk meglévő előfizetéseiket, miközben a kereskedelmi kiadók ugyanolyan vagy még magasabb bevételhez jutottak, mint korábban. A könyvtárakon keresztül előfizetéses hozzáférés ennél fogva egyre kevésbé tudott hozzájárulni a tudományos közösségen belüli információáramláshoz. Egyúttal arra is felhívta a figyelmet, hogy a tudomány disszeminációs hálózatában jelentős, üzleti érdekekkel indokolható igazságtalanságok vannak, amelyek feloldását minél hamarabb meg kell kísérelni.

Az *open access* mint hozzáféréstípus, üzleti modell és ellenállási mozgalom

A kibontakozó folyóiratválság lehetséges megoldásaként az olvasó számára ingyenes hozzáférést biztosító folyóiratok enyhítettek ezen a problémán, ám mára egy részük betagozódott a piaci folyamatokba, illetve a profitorientált tudományos kiadók is beemelték a szolgáltatásaik közé az olvasók számára ingyenes, az interneten feliratkozás nélkül, egy kattintásra elérhető publikációk lehetőségét. A fejezet témájául szolgáló *open access* (nyílt hozzáférés, OA) ebben a kontextusban olyan *hozzáféréstípus*, ahol a megjelenést követően lezárul annak lehetősége, hogy a kiadó a későbbiekben közvetlen anyagi hasznot húzzon a megjelentetett anyagból, tehát eladja a hozzáférést például felsőoktatási intézményeknek, kutatóintézeteknek vagy könyvtáraknak.

A kiadó számára az OA olyan *üzleti modellt* is jelent, amelyben az elvárt anyagi hasznot vagy még a megjelenés előtt kell behajtania, vagy ha lemond erről, akkor mérlegelnie kell azt, hogy az így megjelentetett anyag hogyan tud hozzájárulni jövőbeli eredményeihez. Fizettesse meg a szerzővel vagy az intézményével az OA-megjelenés díját? Kínáljon megfelelően magas akadémiai presztízzsel rendelkező partnereknek vagy szerzőknek díjmentes OA-megjelenést, amennyiben náluk publikálnak, és építsen arra, hogy az ő renoméjuk később több, immár fizető szerzőt vagy feliratkozót vonz be, vagy egyéb reputációs hasznot hajt majd a kiadványnak és a kiadónak? Elég hasznot hoz az utóbbi az előbbihez képest, azaz tényleg jobb-e ma egy veréb, mint holnap egy tüzök?

A szerzők és a fent vázolt profitorientált szemlélettel szembemenő, a tudományos tudás disszeminációjának kereskedelmiesítését ellenző kiadók szempontjából az OA egy kicsit mást jelent. Jelenti a hozzáférés típusát, de azt a *mozgalmat* is, amely a tudományos szakirodalomhoz való hozzáférés egy bizonyos, a tudományos tudás disszeminációját segítő típusát kívánja előmozdítani. Közmegegyezéses alapon az OA mint mozgalom célkitűzéseit és az OA mint hozzáféréstípus lényegi elemeit a BBB, vagyis Berlin–Budapest–Bethesda-nyilatkozatsorozat tartalmazza. A BBB-nyilatkozatok alapján az OA a tudományos szakirodalom olyan sajátos elérési útvonala, amely egy digitális objektumhoz (a világhálóra feltöltött anyaghoz) vezet, és bármely felhasználó számára ingyenesen elérhető és fogyasztható, amennyiben rendelkezik internet-hozzáféréssel, valamint nem kell engedélyt kérnie, ha az anyagot fel akarja használni.

Kicsit részletesebben, a Berlini nyilatkozat meghatározása szerint egy nyílt hozzáférésű publikációnak két feltételt kell teljesítenie: egyrészt a szerzőknek és a jogtulajdonosoknak minden felhasználó számára visszavonhatatlanul biztosítaniuk kell az anyaghoz való globális hozzáférést, és engedélyezniük kell a felhasználók számára, hogy a publikációkat másolják, kinyomtassák, használják, terjesszék, továbbítsák és nyilvánosan előadják, belőle származtatott művet hozzanak létre, azt terjesszék, amennyiben a szerzőség megfelelően fel van tüntetve. Másrészt az ilyen anyagokat és a hozzájuk tartozó bármilyen független, mellékletet, nyers adatokat, adatvizualizációkat stb. egy megfelelő technikai szabványokat (mint az *Open Archive*-szabványok) használó online archívumban, elterjedt elektronikus formátumban kell tárolni. Ennek az archívumnak pedig egy megfelelő, azt célirányosan üzemeltető és gondozó szerv – tudományos intézet vagy tudományos társaság, közintézmény vagy más elismert szervezet – kezében kell lennie.¹

A Budapest Open Access Initiative (BOAI, 2002)² meghatározása szerint a nyílt hozzáférés a lektorált szakirodalom világméretű elektronikus terjesztése és az ahhoz való ingyenes és korlátlan hozzáférés minden érdeklődő részére. A BOAI mint mozgalom annak a reményének is hangot ad, hogy az OA útjában álló akadályok elhárítása fel fogja gyorsítani a kutatást, gazdagítani fogja

¹ Lásd a 2003-as Berlini nyilatkozatot a tudomány nyílt eléréséről: <http://hdl.handle.net/2437/80321> vagy a szintén 2003-as *Bethesda Statement on Open Access Publishing* című kiadványt: <http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm>

² Lásd: www.budapestopenaccessinitiative.org

az oktatást, elősegíti a szegények és a gazdagok közti jobb tudástranszfert, és a tudás közös keresésében le fogja fektetni az emberiség egyesítésének alapjait.

A mozgalmi megközelítésen belül érdemes még elkülöníteni a szerzői és egyéb jogi kereteket tiszteletben tartó vagy azokra tekintettel nem lévő irányokat, illetve ki kell térnünk az OA egyfajta partizán- és kalózmozgalmi eszközként való felhasználására is. Ebben a változatban az OA nem egyszerűen a tudományos eredmények disszeminációjának jó gyakorlata, hanem az ellenállás eszköze a tudományos tudás kereskedelmiesítésével, a nagy kereskedelmi kiadók oligopóliumával és a tudástermelés egyéb szereplőiből való haszonhúzásával szemben. Tény, hogy a kiadói piac több mint 50%-a öt nagy akadémiai kiadó (Elsevier, SAGE, Springer Nature, Taylor & Francis, Wiley-Blackwell) kezében van.³ A legnagyobb kiadó, az Elsevier több mint háromezer tudományos folyóirattal rendelkezik, amelyek a piac ~16%-át fedik le, és 40% körüli (kiemelkedően magas) profitráttával dolgoznak. Ez folyamatosan emelkedő hozzáférési és feliratkozási árakat eredményez, miközben a szerzők ebből a tudományos presztízsen kívül szinte semmit nem látnak.

A nagy kereskedelmi kiadók tudományos folyóiratcikkeket ingyen, monográfiákat szintén ingyen vagy pár százalékos szerzői jogdíjért fogadnak be, miközben a tudományos művek megalkotásához szükséges munkát és annak költségét nem ők biztosították, és nem is ők kompenzálják. Ráadásul a kiadó által megkövetelt copyright-átruházások miatt a megjelenést követően sem a munka eredeti finanszírozója, sem a kutató nem rendelkezhet szabadon az eredményeivel, így megeshet, hogy például egy állami kutatóintézetben dolgozók által termelt, egyszer már közpénzből finanszírozott kutatás eredményeinek megismérését az állampolgároknak még egyszer meg kell fizetniük. Erre válaszul merült fel tehát az igény a tudományos kultúra megváltoztatására, amelyet az Európai Bizottság (EB) – hosszas előkészítő munkát követően – az úgynevezett Plan S 2018-as meghirdetésével emelt hivatalos policy szintre. A kezdeményezéshez csatlakozó szervezetektől kapott kutatási támogatások eredményeképp születő publikációk 2021-től csak meghatározott kritériumoknak megfelelő, nyílt hozzáféréssű konstrukciókban, illetve OA-folyóiratokban vagy -repozitóriumokban jelenhetnek meg. Ez az EB-n keresztül érinti az EU 2021–2027-es Horizon Europe programját, számos nemzeti szintű EU-s kutatásfejlesztési programot

³ JANDRIĆ et al. 2018.

és Európán kívüli, globális szervezetek, mint a WHO, a Howard Hughes Medical Institute, a Wellcome Trust programjaiból és egyéb hasonló jól ismert programokból elérhető támogatásokat.

A Plan S alapelvei szerint a szerzői jogokat a szerzőknek a megjelenést követően is meg kell tudniuk tartani, mindenféle korlátozás nélkül, a Berlini nyilatkozatban lefektetett és korábban ismertetett alapelveknek megfelelően. A terv értelmében minden kutató számára biztosítani kell az OA-rendszerű publikálást, az esetleges díjakat pedig a kutatást finanszírozó szervezetek vagy a kutatóhely/felsőoktatási intézmény fizeti meg. A Plan S célja emellett visszaszorítani a nagy kereskedelmi akadémiai kiadók túlhatalmát. Egyfelől azzal, hogy a kutatásfinanszírozók vállalják, hogy a támogatásról szóló döntések meghozatalában a munka „valódi” értékét veszik figyelembe, nem pedig a publikációs felület, az impaktfaktor vagy a kiadók presztízsét, azaz egy kereskedelmi kiadó vonzerejének kulcsösszetevőit a kutatás publikálása során. Másfelől a Plan S támogatja új, kiváló minőségbiztosítással rendelkező OA-folyóiratok létrejöttét vagy a meglévők teljes, ingyenes (Platinum-) OA-rendszerűvé alakítását, továbbá az ehhez szükséges infrastruktúra és az ilyen folyóiratok számára előírt kritériumokat és szolgáltatásokat biztosító intézményrendszer kiépítését. Az Egyesült Királyságban, amely a 2020-as brexit óta nem tagja az Európai Uniónak, a United Kingdom Research and Innovation (UKRI) felsőoktatási kutatásfinanszírozást és tudáscserét felügyelő részlegének már 2013 óta van aktív OA-policyja, és igyekszik minden központilag támogatott kutatót, kutatócsoportot az OA-publikálás felé terelni.

A fizetési fal mögött lévő tudományos tudásanyag „felszabadítása” emellett alulról jövő kezdeményezések célpontja is. Noha egy szűkebb szakmai hálózatban a kutatók általában meg tudják oldani egymás anyagainak megtekintését (például elkérik e-mailben vagy az academia.edu, researchgate.net és hasonló akadémiai közösségi médián keresztül azokat a publikált anyagokat, amelyek kiadói változata a licenc értelmében nem tehető közzé a szerző által), ez mégsem mérhető ahhoz, mint ha ezek az anyagok korlátozás nélkül mindenki számára hozzáférhetők lennének, akár a szerzői jogok megsértése árán is. Aaron Swartz 2008-as kiáltványa, a *Guerilla Open Access Manifesto* rámutatott a nyugati kutatók és kutatóhelyek privilegizált voltára, és az információktól a hozzáférési díjak miatt kirekesztett periférikus országokban élő kutatók és intézményeik sanyarú helyzetére, továbbá az így kialakult egyenlőtlenségek megszüntetésére, a tudományos szövegek szabadon hozzáférhetővé tételére és megosztására szólított fel. Swartz szerint a fizetési falak mögé zárt tudományos művek jogosulatlan

másolása (eltulajdonítása) nem károkozás, hanem – mivel azok megtermelése jórészt a kutató közpénzből finanszírozott munkájának köszönhető – indokolt polgári engedetlenség, és mint ilyen, hatékonyabb a legális kereteken belül, a szerzői joggal összhangban megoldást kereső kísérleteknél, mint például a Creative Commons licencei, vagy az ilyen licencekkel operáló Open Access mozgalom.⁴

A „tudományos kalózkodás” fogalma – jogvédett, fizetési fal mögött lévő tudományos publikációk jogszerűtlen közzététele mindenki számára elérhetően – a *Guerilla Open Access Manifesto* kapcsán, illetve később a Library Genesis (LibGen), a Z-Library és a Sci-Hub színre lépésével került be az akadémiai közösség szótárába. Ezek olyan, jelenleg is működő posztszovjet hátterű árnyékkönyvtárak, amelyek jelentős kutatói támogatást élveznek: főleg a fiatalabb generációk és a nem nyugati akadémiai közösség szimpatizál velük akár olyan mértékig, hogy még az intézeti hozzáférési jelszavaikat is megadják ezeknek a kalózzszolgáltatóknak. Ők cserébe egy olyan, könnyen kereshető, egyszerűen hozzáférhető és a jogvédett anyagokat meglepően hatékonyan átemelő adatbázist tartanak fent, ahol bárki korlátozás nélkül elérheti és letöltheti az ezeken a hozzáféréseken keresztül ellopott cikkeket.

Az OA-publikálás szerzői szemmel

Szerzőként fontos tehát a kereskedelmi–reális és a mozgalmi–ideális megközelítésekkel is tisztában lennünk, amikor megfelelő felületeket keresünk a kéziratainknak, és mérlegeljük, hogy milyen előnyünk származik az OA-publikálásból. A jelenleg kizárólag OA-rendszerben publikáló folyóiratok nagyrészt a fiatal folyóiratok közé tartoznak. Egy hagyományos, legalább 50 éve működő lapnak sokkal több ideje volt megvetni a lábát a szakterületén, elismertséget felépíteni, és ezzel a háttérrel egyáltalán nem probléma, ha átáll egy hibrid rendszerre, vagy kizárólag OA-rendszerben publikál, és megszünteti a papíralapú kiadást. (Bár az utóbbi eset ritkább; gyakoribb a hibrid rendszer bevezetése.) A szakterület vezető kutatói, a nagy pályázatok bírálói általában a szakmai életkorukat tekintve idősebb emberek, akiknek a fülében a hagyományos, ismert lapok neve ismerősen cseng; az új, tisztán OA-hozzáféréssel

⁴ SWARTZ 2008.

dolgozó, alacsony fenntartási és működési költségű „hippi” lapokkal szemben pedig bizalmatlanok, vagy nem is hallottak róluk.

Tovább ront a helyzeten, hogy különösen a 2010-es évek elejétől rengeteg új OA-lap kifejezetten alacsony minőségbiztosítási rendszerrel dolgozik, mivel rá vannak szorulva a szerzőkre. (Nem válogathatnak nagyon a beküldött kéziratok közül, mert különben félő, hogy nem jön össze elég cikk a következő lapszámhoz.) Egy másik sajátos jelenség az úgynevezett ragadozó folyóiratok köre, amelyek csak szimulálják a tudományos minőségbiztosítást, és egyetlen céljuk a publikációs díjak beszedésén keresztül anyagi haszonszerzés. A predátor lapokat és a túl fiatal vagy nem megfelelő presztízsű kiadványokat érdemes tehát már a folyóirat-választás során elvetni, és nem velük publikálni a kutatási eredményeinket. A megfelelő presztízsű OA-lap kiválasztásához sok hasznos támpontot kaphatunk a korábbi fejezetekből, a predátor lapok jellemzőiről pedig 2010 óta számos, itt nem említett összefoglaló lista és könyvtári ajánlás született. Mivel nincs teljes tudományos konszenzus a predátor lapok jellemzőiről, és a listák és ajánlások nagy része nem bizonyítékokra alapozottan készült, ezért nem a predátor lapok elkerülésére ajánlott fókuszálni, hanem a vezető, magas presztízsértékű lapok azonosítására.

Egy friss DOAJ- (Directory of Open Access Journals) adatbázis-elemzés szerint⁵ jelenleg megközelítőleg 16 600 olyan nyílt hozzáférésű tudományos folyóirat van a globális piacon, amelyek a nemzetközi tudományosság alapkritériumainak minimálisan megfelelnek. Ezek 46%-a az elmúlt három évben indult. Közülük nagyjából 7000 folyóirat Scopus-, és 4500 Web of Science-indexált, ami komolyabb minőségi szűrést jelent a DOAJ-inklúziónál. A nyílt hozzáférésű folyóiratok száma 2018-tól körülbelül évi 51%-kal nő, és jelenleg 35% szed a szerzőktől vagy intézményüktől publikációs díjat. Átlagosan ~1100 USD-t kérnek egy cikk publikálásáért. Az olyan kutatásoknál, amelyekhez nem tudtak külső forrást bevonni az OA-díj fedezésére, illetve amíg az OA-megjelentetést nem volt kötelező betervezni, a publikációhoz kapcsolódó egyéb költségek (például adatbázis- és folyóirat-előfizetések, kutatástámogatáshoz használt szoftverek licencei, kutatástámogatói állomány munkabére, publikációs díjak stb.) nyomására a kutatók az alacsony publikációs díjat felszámító vagy a cikket ingyenesen publikáló folyóiratok felé orientálódtak. Mióta egyre több tudományfinanszírozó szervezet követeli meg az eredmények OA-közzétételét, a finanszírozás során az APC (Article Processing Charges) egy legitim tétel a költségvetésben, tehát

⁵ PANDITA–SINGH 2022.

a forrást biztosító egyetem vagy kutatóintézet fedezi az OA-publikálás díját. Következésképp az ingyenes OA-megjelenésnek már kisebb a vonzereje egy folyóirat-választási döntés során.

Egy kelet-közép-európai kutató számára az is fontos, hogy Európa adja arányaiban a legtöbb új, nyílt hozzáférésű OA-folyóiratot, és a globális átlaghoz képest itt sokkal magasabb a publikációs díjakból működő folyóiratok aránya. (Például Svájcban 87%, az Egyesült Királyságban 77%, Hollandiában 64%.) Az európai, nyílt hozzáférésű tudományos folyóiratok közt kiemelten magas a friss, pár éves, a szerző számára díjfizetés nélkül nem hozzáférhető felületek aránya. Az Elsevier csak 2021-ben 105 új (95%-ban Gold, azaz a szerzővel vagy intézményével publikációs díjat fizettető) OA-folyóiratot indított, és 119 ezer OA-folyóiratcikket adott közre, ami 46%-os növekedést jelentett az előző évhez képest.⁶

A nagy kiadók által újonnan indított folyóiratok részére az anyavállalat folyamatos, targetált reklám- és tartalombevonzó kampányokat folytat, amelyeknek sokszor része az elengedett vagy kedvezményes OA-díj, és az OA-publikálás előnyeinek ecsetelése, a kiadó által biztosított disszeminációs teljesítménnyel párhuzamosan. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy rendszeresen küldenek reklámleveleket és meghívókat azoknak a szerzőknek, akik a közelmúltban publikáltak a kiadó más, azonos vagy rokon szakterületeken működő folyóirataiban, vagy szakértői bírálatot adtak egy-egy náluk megjelentetett cikkre, és a kiadó megszerezte az elérhetőségüket. Mindeközben a publikációs kényszer a nemzetközi szintű láthatóságát növelni kívánó kutatót a régebb óta piacon lévő, nagyobb ismertséget, presztízt (és ennél fogva jobb idézettségi potenciált) felmutatni tudó felületek felé irányítja, tehát ajánlott alaposan utánanézni az ismert kiadótól kapott invitálásoknak: nehogy egy újonnan indult, még nem indexált OA-termékükbe küldjünk olyan kéziratot, amely egy neves, indexált folyóiratban is megállná a helyét. A DOAJ-ban jegyzett OA-folyóiratokból is érdemes azokat választani, amelyek a szigorúbb, Scopus- vagy WoS-szűrésnek megfelelnek.

A folyóirat-választást követően a szerző az open access formátumú megjelenés egyéb előnyeit is tapasztalhatja, ha eleve OA-folyóiratot választ. (A hibrid rendszerekben, amikor egy előfizetés-alapú üzleti modellben működő folyóirat lehetőséget biztosít a szerzőknek, hogy egy-egy cikket nyílt hozzáférésűként közöljenek díjfizetés ellenében, a folyamat és a felhasznált eszközök, erőforrások

⁶ Lásd: www.elsevier.com/___data/assets/pdf_file/0010/1143001/Elsevier-corporate-brochure-2022.pdf

lényegében ugyanazok az OA- és a hagyományos cikkekénél, egészen a cikk kiadói változatának elkészítéséig.) A leadott kéziratok átfutása ilyenkor jellemzően rövidebb, ugyanis az OA-kiadványoknál nem kell az összes kéziratot megvárni, mint egy reguláris lapszámnál, hanem a bírálatast és az elfogadó szerkesztői döntést követően azonnal meg lehet kezdeni az olvasószerkesztést, és meg lehet jelentetni az írást online. Az így megjelent cikkeket nemcsak hamarabb, de többen is fogják tudni olvasni, és az olvasók földrajzi eloszlásában jobban meg fognak jelenni a szegényebb, a tudománytermelésben kevésbé sikeres országok képviselői, akik olvasóként kisebb arányban tudnák megengedni maguknak a folyóirat előfizetési díját. Az OA-cikkek disszeminációja is egyszerűbb. A nagy kiadók általában reklámozzák a friss anyagaikat levelezőlistákon keresztül, feliratkozóik vagy a kiadó más szolgáltatásait igénybe vevő felhasználók levelezési címeire elküldött reklámanyagokkal stb. A szerző maga is megteheti ezt, azonban nem OA-cikkekénél a tényleges tartalom fizetési fal mögött lesz, csak az OA-cikkeket lehet ilyenkor ténylegesen megosztani vagy feltölteni az akadémiai közösségi médiába.

Ennek köszönhetően az OA-cikkekben megjelent ötletek, eszmék és eredmények szélesebb körben és gyorsabban terjeszthetők, gyorsabban is lehet reagálni rájuk; azaz kritizálni, cáfolni, továbbgondolni, felhasználni azokat új tudományos cikkekben. Ez tudománymetriai szempontból több idézettséget, ismertséget, hatást fog eredményezni mind a szerző, mind pedig a folyóirat számára.

Szerzőként ugyanakkor az esetleges hátulütőkkel is számolnunk kell. Ebből a legfontosabbak valamiféleképp az open access díjához fognak kapcsolódni. A korábbi fejezetekben sok szó esett már a megfelelő presztízzsel rendelkező folyóirat kiválasztásáról. Az ilyen folyóiratok túlnyomó többségénél az OA-megjelenés díjköteles, sőt általában is jellemző, hogy induláskor az akadémiai kiadók folyóiratai minden eszközzel, többek közt OA-díjmentességgel vagy nagyon kedvező OA-díjakkal próbálnak megfelelő mennyiségű és minőségű szerzőgárdát toborozni, és kutatási eredményeket megjelentetni. Viszont ahogy időződik a folyóirat, ahogy egyre jobb szerzőktől egyre erősebb tanulmányokat jelentet meg, ahogy megszerzi a WoS- vagy a Scopus-indexálást stb., annál kevésbé van szüksége ilyen tartalomgyűjtő technikákra, annál vonzóbb lesz mindenféle külön ígélet és kedvezmény nélkül is a szerzőknek. Idővel pedig fordul a kocka, és a szerzők jelentős részének már nagyobb hozzáadott értéket jelent X folyóiratban publikálni, mint a folyóiratnak az, hogy Y szerzőtől Z minőségű cikket tud közölni. Ennek az értéknek pedig meg lehet kérni az ellenértékét,

és a vezető lapok többsége meg is kéri, a szerzőknek pedig meg kell fizetniük, ha OA-hozzáférésű cikket szeretnének a folyóiratban.

Mivel a szerzők, miután elfogadták, hogy valamilyen publikációs díjat (*article processing charge*, APC) mindenképp kell fizetniük, kevésbé lesznek érzékenyek az áremelésekre vagy egy korábban ingyenes folyóirat fizetőssé való átalakítására, az új OA-kiadók is motiváltak arra, hogy az APC-ket a különféle regionális és tudományterületi piacokon mindig a szerzők anyagi lehetőségeinek és a folyóirat presztízisértékének megfelelően alakítsák ki.⁷ Ne lepődjünk meg tehát, ha egy öt éves, ESCI-indexált, kora újkori európai történelemmel foglalkozó OA-folyóiratnál 300 dolláros, míg egy tizenöt éves, impaktfaktorral rendelkező orvostudományi lapnál 2500 dolláros APC-vel találkozunk.

Ha akarOAd, ha nem – avagy érint-e minket szerzőként az OA-kalózkodás?

A kalózmozgalmi OA-nak és az árnyékkönyvtáraknak köszönhetően számolhatunk azzal, hogy a hagyományos copyright-átruházással, fizetési fal mögött megjelent cikkeink – igaz, jogsértő módon, de – viszonylag hamar bárki számára hozzáférhetőek lesznek. Ez óhatatlanul beindít egy gondolatmenetet: miért fizessünk a nagy kereskedelmi kiadóknak OA-díjat, ha a cikkeket úgyis lekalózkodják, és elérhetővé teszik? Miért ne tárjuk szét a kezünket sajnálkozva, miért ne vonogassuk a vállunkat, hogy ez nem a mi gondunk? Mi szerzőként csak nyerünk azon, hogy lelkes kalóz aktivisták ellopják a kiadóktól, és közzéteszik az általunk írt cikkeket, nem? Megspórolunk egy csomó pénzt, nem támogatjuk egy neoliberális gazdasági modellben működő kereskedelmi kiadó profithoz jutását, miközben teljesen jogszerűen tesszük karba a kezünket, és dőlünk hátra egy elégedett félmosollyal.

A korrekt válasz erre az, hogy még ha az etikai kérdéseket félre is tesszük, pragmatikusan akkor sem lesz nekünk szerzőként annyi hasznunk a kalóz OA-ból, mint ha kifizetjük a kiadóknak az OA-díjakat, és úgy jelenik meg nyílt hozzáférésűként az anyagunk. Először is, ha alulfinanszírozott kelet-közép-európai kutatóként folyamatosan pályázunk külső forrásokért (ez általános gyakorlat), és el is nyerünk ilyeneket (ez sajnos kicsit kevésbé), az árnyékkönyvtárakban való

⁷ KHOO 2019.

megjelenést nem fogják elfogadni az olyan ösztöndíjak és pályázatok publikációs output-kritériumainak teljesítésére, amelyek megkövetelik az open access megjelenést. Tehát pályázati pénzt nem tudna spórolni, illetve azt nem fordíthatná másra a kutató azzal, hogy nem fizet külön a kiadónak az OA-díjért azon a címen, hogy az OA-megjelenést úgymint elszámolhatja a pályázat lezárásakor, mert addigra már kilopták a cikket, és feltöltötték például a SCI-Hubra.

Az árnyékkönyvtárakat többnyire fiatal, korlátozott anyagi lehetőségekkel és tapasztalatokkal rendelkező kutatók használják, és sokáig igaz volt az is, hogy a nem nyugati országokból jóval nagyobb arányban látogatták őket, mint amilyen arányban ezek az országok részt vesznek a globális tudománytermelésben. Itt is vannak természetesen különbségek – időben és könyvtárak között is. A LibGen-nél öt éve Oroszország, Indonézia, India, Irán és Egyiptom adta az összes letöltés 39%-át, míg az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság csak 13,3%-át,⁸ és a Sci-Hub forgalmának több mint fele öt országból, Kínából, Iránból, Indiából, Brazíliából és Japánból érkezett ebben az időben.⁹ Ugyanakkor friss adatok szerint a Sci-Hubnak már Kína a legjelentősebb felhasználója: az onnan indított 25 millió letöltés több, mint amennyit az utána következő kilenc ország felhasználói együttesen indítottak, holott a második és a harmadik legnagyobb felhasználó az Amerikai Egyesült Államok és Franciaország.¹⁰

Tehát ma már nem igaz, hogy a tudománytermelésben élen járó országokban az árnyékkönyvtárak kevésbé népszerűek, vagyis kevésbé kell számolni azzal a veszéllyel, hogy innen esetleg kisebb arányban tudják a lekalózkodott cikkekben olvasottakat letölteni olyan módon visszaforgatni és felhasználni a saját kutatásaikban, hogy abból egy kelet-közép-európai kutatónak kézzelfogható haszna legyen. A Sci-Hubon keresztül letöltött cikkeket még gyakrabban is idézik, mint amelyeket nem kalóz oldalakon keresztül töltenek le.¹¹ Azzal viszont valóban számolni kell, hogy egy nagy akadémiai kiadó honlapján lévő, hivatalosan is OA-cikk észlelete más lehet, mint amikor egy kalózkönyvtárból töltik le. Nagyobb legitimitációt ad a személyünknek és a tartalomnak is, ha a bevett, közismert csatornákon jutnak el a kutatásaink az olvasókhoz. Lehetséges, hogy éppen az elérés módja miatt esünk el egy jelenlegi státuszunkhoz képest

⁸ BODÓ 2018.

⁹ BOHANNON 2016.

¹⁰ OWENS 2022.

¹¹ CORREA et al. 2022.

magasabb presztízsértékű szerzői együttműködéstől, vagy nem kapunk olyan meghívásokat, látogatási lehetőségeket, amelyekkel a szakmai kapcsolati hálózat optimálisan tudjuk fejleszteni.

A fentebb elmondottak a cikkek utóéletének arra a részére vonatkoznak, amely felett a szerzőnek nincs kontrollja. A nem OA-cikkek lekalózkodása a szerző hozzájárulása nélkül is szinte biztosan megtörténik, és ennek ő azért nagyrészt haszonélvezője. A már megjelent kutatási eredmények disszeminációjánál előnyösebb, ha a kiadó oldalára tudunk linkelni, mert az árnyékkönyvtárra mutató linkeket tartalmazó levelek fennakadhatnak az intézményi spamszűrőkön, illetve illegális tartalomként penalizálhatják a keresőmotorok is az ilyen linkeket tartalmazó cikkeket. Az árnyékkönyvtárak működtetői ellen jogellenes működésük miatt több, esetenként letartóztatásokat, szerverbezárásokat is eredményező nyomozás folyik, lekapcsolásuk vagy megszűnésük folyamatosan napirenden van, tehát egyáltalán nem biztos, hogy az oda átkerült cikkek hosszabb távon is elérhetők maradnak ebben a formában.

Felhasznált irodalom

- BODÓ Balázs (2018): Library Genesis in Numbers: Mapping the Underground Flow of Knowledge. In KARAGANIS, Joe (szerk.): *Shadow Libraries: Access to Knowledge in Global Higher Education*. Cambridge, MA: The MIT Press, 25–51. Online: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/26038/11339.pdf>
- BOHANNON, John (2016): Who's Downloading Pirated Papers? Everyone. *Science*, 2016. április 28. Online: <https://doi:10.1126/science.aaf5664>
- CORREA, Juan C. – LAVERDE-ROJAS, Henry – TEJADA, Julian – MARMOLEJO-RAMOS, Fernando (2022): The Sci-Hub Effect on Papers' Citations. *Scientometrics*, 127(1), 99–126. Online: <https://doi.org/10.1007/s11192-020-03806-w>
- JANDRIĆ, Petar – KNOX, Jeremy – BESLEY, Tina – RYBERG, Thomas – SUORANTA, Juha – HAYES, Sarah (2018): Postdigital Science and Education. *Educational Philosophy and Theory*, 50(10), 893–899. Online: <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1454000>
- KHOO, Shaun Yon-Seng (2019): Article Processing Charge Hyperinflation and Price Insensitivity: An Open Access Sequel to the Serials Crisis. *Liber Quarterly*, 29(1), 1–18. Online: <http://dx.doi.org/10.18352/lq.10280>

- OWENS, Brian (2022): Sci-Hub Downloads Show Countries Where Pirate Paper Site is Most Used. *Nature*, 2022. február 25. Online: <https://doi.org/10.1038/d41586-022-00556-y>
- PANDITA, Ramesh – SINGH, Shivendra (2022): A Study of Distribution and Growth of Open Access Research Journals Across the World. *Publishing Research Quarterly*, 38(1), 131–149. Online: <https://doi.org/10.1007/s12109-022-09860-x>
- SWARTZ, Aaron (2008): Guerilla Open Access Manifesto. Internet Archive, 2008. július. Online: <https://ia800605.us.archive.org/15/items/GuerillaOpenAccessManifesto/Goamjuly2008.pdf>